

RUSLAN SKHATUM

AZ ÉSZAKNYUGAT-KAUKÁZUS HAMVASZTÁSOS RÍTUSÁNAK ETNIKAI EREDETÉRŐL

KIVONAT: A tanulmány az Északnyugat-Kaukázus VIII–X. századi hamvasztásos temetkezési rítusának eredetét vizsgálja, különös tekintettel a forrásokban szereplő kaszogok etnikai meghatározására. A kutatás összeveti az arab–perzsa, bizánci, kazár és óoroszl írott forrásokat a régészeti adatokkal, és értékeli a korábbi értelmezések pontosságát. A szerző rámutat, hogy a hamvasztásos rítus hordozói nem azonosíthatók egyértelműen a helyi kaukázusi népekkel (pl.: zikhok), hanem egy a VIII. század közepétől megjelenő jövevény népességhez köthetők. A „Kasza ország” és a Bíborbanszületett Konstantinnál szereplő Keszi nemzetségnév elemzése alapján felmerül a vegyes türk–ugor eredet lehetősége, amelyet régészeti párhuzamok – többek között a finnugor jellegű női viseleti elemek és a lóáldozati rítus sajátosságai – is alátámasztanak. A tanulmány arra következtet, hogy a kazár kori Északnyugat-Kaukázusban élő hamvasztásos temetkezés rítusát hordozó népesség etnogenezise összetett, és az ugor (magyar) komponens kimutathatóan jelen volt a térségben.

KULCSSZAVAK: Északnyugat-Kaukázus; kaszogok; Keszi nemzetség; Kazár Kaganátus; hamvasztásos rítus; etnogenezis; türk–ugor kapcsolatok; szaltovói kultúra; régészeti–írott forrás összevetése.

RUSLAN SKHATUM

ON THE ETHNIC ORIGIN OF THE CREMATION RITUAL IN THE NORTHWEST CAUCASUS

ABSTRACT: This study examines the origins of the 8th–10th-century cremation burial rite in the Northwest Caucasus, with a particular focus on the ethnic identification of the population referred to in the written sources as the Kasogians. By comparing Arabic–Persian, Byzantine, Judeo-Khazar, and Old Russian written sources with archaeological data, the research reassesses previous interpretations. The author argues that the bearers of the cremation rite cannot be clearly identified with the local Caucasian populations (such as the Zykhs), but are linked to an incoming group that appeared in the mid-8th century. An analysis of “Kasa Country” and the Keszi clan mentioned by Constantine Porphyrogenitus suggests a mixed Turkic–Ugric origin, which is supported by archaeological parallels, including female costume elements of Finno-Ugric character and the characteristics of horse offering practices. The study concludes that the ethnogenesis of the population practicing cremation burial rites in the Northwest Caucasus during the Khazar-period was complex, with a demonstrable presence of an Ugric (Magyar) component in the region.

KEYWORDS: Northwest Caucasus; Kasogians; Keszi clan; Khazar Khaganate; cremation rite; ethnogenesis; Turkic-Ugric relations; Saltovo culture; comparison of archaeological and written sources

A népvándorlás korát követően Kelet-Európában, így az Észak-Kaukázusban is stabilizálódott az etnikai és politikai helyzet. Ez nagyrészt a térségben megalakuló Kazár Kaganátusnak volt köszönhető, amely különböző eredetű törzseket foglalt magába (mások mellett bolgárokat, alánokat stb.).

A VIII. század közepe – második fele táján Kazária délnyugati határain új etnikum jelent meg. Anyagi kultúrájában az úgynevezett szaltovói kultúrába sorolt csoportokhoz hasonlított. A sok közös elem mellett (így lószerszámok, fegyverzet), egyedül sajátosságok is voltak. E csoport fő megkülönböztető jegye a temetkezési szokásaiban rejlett: a halottakat és tárgyaikat (fegyverek, ékszerek, lószerszám) külön gödrökben égették el (kremáció), majd a hamvakat viszonylag közel a felszínhez, legfeljebb egy méter mélyen helyezték el, ezen túlmenően a leletanyag bizonyos típusai¹ is jellemzőek voltak rájuk.

Ezt az újonnan betelepült népességet több kutató a forrásokban említett kaszogokkal (kaszohokkal) azonosította. Ennek oka, hogy a tudósok összevetették al-Mas‘ūdī híradását a ‘kasákokról, akik a mágusok vallását követték, vagyis holttaikat elégették — azoknak a rusz–skandinávoknak a szokásaival, akiket a IX–X. századi arab–perzsa szerzők szintén így neveztek, és akikről ugyancsak feljegyezték, hogy a holttesteiket elégették. Megjegyzendő, hogy E.H. Panes volt az első, aki felfigyelt al-Mas‘ūdī híradásában a hamvasztásos rítusra, és ezzel kapcsolatban a kaszogokra. Az utóbbiakat az adigék közé sorolta. Vele szemben Pjankov úgy vélte, hogy az adigék a kazárok által valamikor a VIII. század közepén ide telepített jövevény türkök leszármazottai voltak². F.K. Dzsigunova a kazár és a későbbi időszakok hamvasztásos rítusú temetkezéseit nemcsak a tulajdonképpeni kaszogokkal, hanem a zikhokkal is kapcsolatba hozta³. Később a szerző egyetértett azzal a nézettel, hogy a hamvasztásos rítus hordozói eredetileg nem kaukázusi eredetűek voltak, ám etnikai hovatartozásukat nem pontosította⁴. A. V. Pjankov viszont megcáfolta a hamvasztások zikhokhoz kapcsolását, megjegyezve, hogy a „zikh körbe

1 Пьянков, Тарабанов 2008.

2 Lásd: Панеш 1996, 71; Новичихин 2000, 92; Пьянков 2001, 205; Схатум 2002, 155; Армарчук 2003, 225 és mások.

3 Lásd: Джигунова 2000, 9.

4 Lásd: Джигунова 2003, 229–231.

tartozó törzsekre a csontvázas temetkezések a jellemzők”⁵. Ugyanakkor e végkövetkeztetéssel is nehéz egyetérteni, mivel nem ismerünk a VIII. század második felére – X. század első felére keltezhető, a zikhokhoz biztonsággal köthető csontvázas temetőket. Mindazonáltal A. V. Pjankov – E. H. Paneshez hasonlóan – a kazár kori hamvasztásos temetőket a források kaszogjaival azonosította (ahogy több más kutató is⁶), ám hozzátette, hogy azok eredetileg idegen, nem kaukázusi eredetűek⁷.

Mindeközben a kazár kori hamvasztásos rítus hordozóinak temetkezési szokásai és részben leletanyaga alapján a kutatók régóta párhuzamokat vontak Nyugat-Szibéria népeiségeivel⁸. E megfigyelések nem teszik lehetővé, hogy a VIII–IX. századi kaszogokat a helyi etnikai tömbbel – például a zikhokkal – azonosítsuk. Ugyanakkor előre vetítve megjegyzendő: ez a jövevény népesség – függetlenül eredetétől – a későbbiekben, a Nyugat-Kaukázus őslakosságával (zikhok) keveredve közvetlenül részt vett az adigék etnogenezisében. Ezt a temetkezési rítus, a leletanyag, köztük a fegyverzet és lószerszám vizsgálata is igazolja; e tárgycsoportok közvetlen folytonosságot mutatnak a későbbi, az adige középkori kultúrához köthető régészeti anyaggal⁹.

Néhány kutató úgy véli, hogy ez az etnonim a Nyugat-Kaukázus valamely helyi népességének megjelöléseként a VII. vagy VIII. században tűnik fel. Többnyire Epiphanosz óorosz fordításaiban szereplő „kaszogdiánok”-ra hivatkoznak, amely megnevezés nagyon hasonlóknak tűnik a „kaszog” népnévhez¹⁰. Azonban ez az értelmezés a források elemzése alapján nem igazolható. V. G. Vasziljevskij például rámutatott, hogy Epiphanosznál (IX. század eleje) καὶ Σογδιανοί („és a szogdok”) szerepelnek¹¹, azaz a hívő keresztények sorában felsorolja a Krím déli partján fekvő Szugdaia (ógörög Σογδαία, óorosz Szurozs, ma Szudák) város lakóit. A szöveg óorosz fordítója később tévesen a görög καὶ kötőszót („és”) és a Σογδιανοί-t (Szogdianoi) egy szóként értelmezte, így lett belőle καισογδιανοί („kaszogdiánok”).

5 Пьянков 2001, 204.

6 Lásd: Новичихин 2000, 92; Армарчук 2003, 225.

7 Пьянков 2001, 202–205.

8 Vö. pl.: Дмитриев 1978, 49; Плетнева 1981, 71–72.

9 Схатум 2008, 19.

10 Pl. Гадло 1979, 75.

11 Васильевский 1909, 226.

Ez a forma hasonlóságot mutatott a fordító számára ismert „kaszog” etnonimmal, amely nagyjából ugyanazon a vidéken élő népre vonatkozott, ahol Epiphanosz a szogdokat említi; ezért javította a nevet „kaszozi”-ra (*касози*; az óorosz „kaszog” szó többes számú alakja)¹². További fontos érv: Epiphanosz nem a kaszogokról, hanem Szugdaia lakóiról szól. Mint fentebb jeleztük, az előbbieket a Nyugat-Kaukázus szaltovói időszakában (VIII. század második fele – X. század első fele) létesített hamvasztásos temetők régészeti kultúrájával hozzák kapcsolatba. E temetkezések sem a leletanyagban, sem pedig a halottegetés pogány rítusában nem viselik a kereszténység nyilvánvaló nyomait. Ez éles ellentétben áll Epiphanosz „felső szugdaiak”-ról tett megjegyzésével: „Szelíd emberek, nyitottak a hitre; örömmel fogadták a prédikáció szavát”¹³. Ez a tény teljes mértékben kizárja a kaszogok és Epiphanosz „kaszogdianjai” („kaszozi”) közötti etnikai kapcsolatot.

Általánosan tartják, hogy a „kaszog” etnonimot először „kašak” alakban al-Mas‘ūdī arab-perzsa szerző említi az „Aranymezők” című művében a X. század első felében¹⁴. Véleményem szerint azonban ennek az etnonimának akadnak korábbi, írott forrásokban fennmaradt említései is, amelyek valóban Epiphániosz korára nyúlnak vissza.

A kutatók régóta felfigyeltek a X. század közepi zsidó-kazár levelezés információira. József király leírása Kazáriáról alapvetően a VIII–IX. századi, azaz a kaganátus fénykorára jellemző állapotokat tükrözi¹⁵. A forrásban fontos közlés olvasható arról, hogy „mindenki, aki Kasza országában él”, adót fizet Kazária királynak¹⁶. A kontextus szerint ez Alaniához és Abháziához („Afghaziához”) közel, a Nyugat-Kaukázusban fekszik¹⁷. A „Kasza ország” elnevezésében bizonyos perszonifikáció is feltételezhető. Nem világos azonban, hogy egy *Κασή* (a magyar toponímiai megfelelője elismerten Keszi) nevű uralkodóról, vagy egy Kasza nevű nemzetségről van-e szó. Mindenesetre a IX. században már létezett ilyen nevű ország a Nyugat-Kaukázusban, amely feltehetően alapítójáról, vagy vezető nem-

12 Vö. Васильевский 1909, 275; Пьянков 2001, 199.

13 Васильевский 1909, 268.

14 Каминский 1993, 72; Пьянков 2001, 200.

15 Гадло 1994, 25.

16 Коковцев 1932, 101.

17 Vö. pl.: Гадло 1978, 188–189.

zetségéről kapta a nevét. A „mindenki, aki Kasza országában él” megfogalmazás valószínűleg nemcsak a tulajdonképpeni kaszogokat (a hamvasztásos rítus hordozóit) jelenti, hanem a területen élő más népeket is, például a zikhok egy részét.

Mivel a forrásból nem derül ki egyértelműen, hogy az ország egy Keszi nevű egyeduralkodóról vagy egy vezető nemzetségről nyerte nevét, célszerű Bíborbanszületett Konstantin adatait is idézni. Figyelmet érdemel a bizánci császár „A birodalom kormányzásáról” (DAI) című művében említett „Keszi nemzetség”, amely véleményem szerint kapcsolatban áll a kaszogokkal és a „Kasza országgal”¹⁸. A forrás a „Keszi” nemzetséget a nyolc kazár és „türk” (ugor, magyar) nemzetség között sorolta fel¹⁹. Noha a császár a X. század közepén alkotta meg művét,²⁰ az általa megerősített eseményeket (a zsidó vallást felvett hatalom elleni kazár nemesi felkelés) a kutatások körülbelül a 810–820-as évekre teszik²¹. A polgárháború mintegy húsz évig tartott. Kezdetét Obadja reformjaival (809 előtt) hozzák kapcsolatba, ettől számítják a háború kiindulópontját. Befejezését nagyjából 830-ra teszik. A háború eredményeként Kazáriából nyugatra száműzték a lázítókat, vagyis azokat a bizonyos „kabarokat”, akik elmenekültek, és a besenyők földjén a „türkökkel” együtt telepedtek le, és a „türkök” között a Keszi nemzetség is említésre került. A probléma viszont az, hogy Bíborbanszületett Konstantin a ‘kabar’ gyűjtőnéven túl nem nevezte meg, hogy a három kazár eredetű törzs mely nemzetségekhez tartozott, miközben a hét magyar (‘türk’) törzs nevét részletesen felsorolja.

A 39. fejezetben Bíborbanszületett Konstantin leírta, hogy kik azok a *kabarok* („a kazárok nemzetségéből valók”, és „egy fejedelem van náluk, azaz a kabarok három törzsében”), és milyen okokból egyesültek a „türkökkel” (azaz az ugorokkal/magyarokkal). A 40. fejezetben pedig részletezi, hogy valójában mely nemzetségekből állnak a kabarok és a „türkök” (magyarok): egy kabarból és hét „türkből”. Ugyanakkor a 38. és a 40. fejezetben megemlítette, hogy a „pacsinakiták” (besenyők) földjére települtek át. A besenyők azonban nem voltak okozói annak, hogy

18 Схатум 2008, 20.

19 DAI 1950, 174–175.

20 Forrásai azonban különböző korból valók, a megelőző 38. fejezetről kimutatható, hogy 9. századi leírásra megy vissza. (Kapitánffy 1999.)

21 Lásd: Артамонов 2001, 439, 634; Плетнева 1986, 77 és mások.

az ugorok nyugatra, a Duna irányába vonultak. A mozgató ok egyértelmű: a kabarok felkelése idején — „a türkökkel együtt” — a „pacsinakiták” földjén telepedtek le, miután a kazár uralom ellen indított lázadásukban vereséget szenvedtek.

„És úgy történt, hogy valami pártütés támadt közöttük a kormányzat ellen, és belháború ütven ki, felülkerekedett az előbbi kormányzatuk, és közülük egyeseket lemészároltak, mások pedig elmenekültek, és elmenvén letelepedtek a türkökkel együtt a besenyők földjén, összebarátkoztak egymással és holmi kabaroknak nevezték el őket. Ennek következtében a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is”²².

A DAI 39. fejezetében megjegyezte, hogy a kabarok a legvitézesebbek e nyolc nemzetség közül. A 40. fejezetben név szerint felsorolta mind a nyolc nemzetséget, és megismétli, hogy „a pacsinakiták földjén” telepedtek le. A szöveg összefüggése alapján a kabarok és a türkök hét nemzetségének nyugatra távozásának oka a kazár vezető réteg ellen indított felkelés a zsidó hitre térítés miatt. A besenyők földje itt pusztán azt a helyet jelöli, ahová távoztak, nem pedig a távozás kiváltó okát.

Figyelemmel kell lenni arra, hogy a kabarok esetében itt csak egyes klánokról van szó, amelyek elhagyták a Kazár Birodalmat; egy részük – talán a nagyobbik – feltehetően megmaradt azokon a területeken, amelyeket még a VIII. század második felében jelölt ki számukra a kazár adminisztráció. Ezt támasztja alá az is, hogy ismertek a hamvasztásos temetkezések a Nyugat-Kaukázusban később is, a IX. században és a X. század elején, első felében is. Következésképp csak a nemzetség egy része távozhatott Etelközbe, majd a Dunához²³, ahol a IX. század végétől kezdve olyan temetőik ismertek, amelyek leletanyagukban hasonlóságot mutatnak a Nyugat-Kaukázus és a Szeverszkij Donyec hamvasztásos temetkezéseiből származó leletanyaggal²⁴. Aligha kétséges, hogy a Kazár Kaganátust sújtó, ún. „polgárháború” a 810–820-as években a Nyugat-Kaukázus „Kasza országa”

22 DAI 1950, 170–175.

23 Схатум 2008, 20.

24 Pl.: Крыганов 1989, 103; Пьянков, Тарабанов 2008, 275–295.

népét is érintette. Utóbbiak, pogányok lévén, a lázadással a régi hagyományos rend mellett is kiállhattak. Ezt jelzi közvetve a IX. – X. század első felére keltezhető hamvasztásos temetkezési rítus és a gazdag leletanyaga is.

A Keszi uralkodó nemzetség jelentős részének a Dunához történő távozása után²⁵ a kazárok két részre oszthatták a Nyugat-Kaukázusban visszamaradt harcias kaszog népséget: egyiküket a Szeverszkij Donyecre telepítették, a másik részük a Kubánontúli vidéken maradt. Ezzel egyszerre a kazárok több problémát oldottak meg: gyengítették a potenciálisan veszélyes „pogány” csoportosulást az Északnyugat-Kaukázusban, ugyanakkor kétfelől is fedezték a határuk leginkább veszélyeztetett szakaszait – immár nemcsak délnyugaton (Kaukázus), hanem északnyugaton (Alsó-Don-menti területeken) is. Az utóbbi terület ráadásul a 810–820-as évek beháborújának következtében jelentősen elnéptelenedhetett, miután a lakosság számottevő része – köztük a kaganátus északnyugati határait védő harcosok is – életüket veszítették vagy elhagyták e vidékeket. Feltehető, hogy a középső Kaukázusból az Alsó-Donhoz áttelepített alánok mozgása is hasonló okokkal magyarázható, és a IX. század első harmadának végén – második harmadának elején történt a határ védelmére. Hiszen a kaganátus új hatalmi rendszerének ellenfelei nyugatról is visszatérhettek – ugyanazok a kabarok és türkök, akik elvileg visszatérhettek volna, hogy erőt gyűjtve revánsot vegyenek. Ehhez kapcsolható a bizánci mérnökök által 834-ben az Alsó-Donnál épített Sarkel (Szarkel) erődje is.

Következésképp valószínű, hogy a IX. század első harmadának végén a Szeverszkij Donyec vidékén megjelenő hamvasztásos rítus hordozói az 810–820-as évek kazáriai harcainak eredményeként kerültek oda. E népséggel – akárcsak az alánokkal és a sarkeli erődítések új rendszerével – erősítették meg ezt a határszakaszt egy potenciálisan veszélyes ellenféllel szemben.

Egyes kutatók, összevetve a donyeci és a kubánontúli hamvasztásokat a temetkezési rítus és a leletanyag hasonlóságai alapján, feltételezték, hogy a kaszógok mindkét csoportja a felosztás után „talán többé-kevésbé szoros kapcsolatot

25 A kaszógok egy része (a Keszi nemzetség és mások) bizonyosan a kabarokkal együtt a Dunához távozott, a visszamaradottakat pedig szétosztották: egy részüket a Kubán vidékéről az Alsó-Donhoz (a Szeverszkij Donyec vidékére) telepítették át, ahol számos, ugyanolyan temetkezési rítust mutató temetőt ismerünk (pl. Szuhaja Gomolsa).

tartott fenn egymással”²⁶. A szerzők a két csoportot Kubán–Fekete-tengeri, vagy Nyugat-Kaukázusi Kremációs Csoportnak, és Donyeci Kremációs Csoportnak nevezték. E kapcsolatot kortárs példák is alátámaszthatják. Hasonló helyzetet írt le Bíborbanszületett Konstantin a „türkök” (magyarok, ugorok) esetében:

„A türköknek amaz előbb említett népéhez, amely kelet felé Perzsia vidékén telepedett le, a nyugati vidéken [a Dunánál – R. Sz.] lakó, előbb említett türkök mostanáig [ötven évvel később, a X. század közepén – R. Sz.] küldenek ügynököket, és látogatják őket és gyakran hoznak vászrtólük ezeknek”²⁷.

Ez azért szemléletes, mert az ugor-magyarok a IX–X. század fordulóján ket-tészakadva fél évszázad múltán²⁸ is fenntartották a kapcsolatot, jóval nagyobb – több ezer kilométeres – távolságon, mint amennyi a Szeverszkij Donyec és a Nyugat-Kaukázus hamvasztásos rítusú hordozóit elválasztotta. Ráadásul a kaszogok mindkét csoportja egyazon államalakulat – Kazária – keretein belül élt, ellentétben Bíborbanszületett Konstantin „türkjeivel”, ami nagymértékben megkönnyítette a közvetlen kapcsolattartást az Északnyugat-Kaukázusban és az Alsó-Don vidékén élő rokonaikkal. A két csoport közti tartós összeköttetés megmagyarázhatja a hasonló temetkezési rítus és leletanyag fennmaradását a két, kb. 100–120 évig külön élt csoportnál: az Alsó-Don vidékén (Szeverszkij Donyec) és a Nyugat-Kubánontúli területen (Anapa – Gelendzsik – Pszekupsz folyó). Ugyanakkor különbségek is megfigyelhetők: az alsó-doni kremációs sírokban rendszerint nem fordulnak elő védőfegyverzet-elemek (sisakok, láncingek, lábvért), míg a Nyugat-Kaukázusban többnyire, bár nem mindig, egy vagy több komplexumban is előkerülnek.

26 Пьянков, Тарабанов 2008, 286.

27 DAI 1950, 172–175.

28 Ugyanakkor egyes kutatók szerint Bíborbanszületett Konstantin „összekeverte, és valószínűleg összetévesztette a magyarokat a szavirokkal, akik nemcsak a IX., hanem már a VIII. században valóban behatoltak a Kaukázuson túli területekre, ott letelepedtek, és a sewordik (savardiek) név alatt váltak ismertté, ráadásul ez a név kiterjedt később a Kaukázusban megjelenő kazárookra is”. Lásd: Артамонов 2001, 468.

A fentiekhez kapcsolódóan még egy megfigyelés tehető. A szerzők által végzett kutatás, amely a Szeverszkij Donyec mentén és a Nyugat-Kaukázusban élő (kaszog) hamvasztásos rítusúak etnikai rokonságát vizsgálta²⁹, meggyőző. Fel-tűnő ugyanakkor, hogy a IX–X. századi „Kasza országa”, „Kaszachia” a kortársak szerint kizárólag a Kubán–Fekete-tengeri Kremációs Csoport területére esik, azaz az Északnyugat-Kaukázusra. A Donyeci Kremációs Csoportot viszont a források soha nem nevezik „országnak”, ilyen néven sem. Az óoroszl évkönyvekben Szvjatoszláv 965. évi sarkeli (fehértoronyi) hadjárata kapcsán feltehetően épp a doni kaszogok említődnek, nem a nyugat-kaukázusi testvéreik³⁰, ám ismét csak, mint népességcsoport, és nem, mint ország. Mindez arra utal, hogy a hamvasztásos rítus hordozóinak a kagán által „adományozott” eredeti szállásterülete a Nyugat-Kubán és a Fekete-tenger partvidéke volt a Pszekupsz folyótól a mai Anapa és Novorosszijszk körzetekig. Itt jött létre a Kasza ország (Kaszachia) a VIII. század közepe – második fele között. Csak később, feltehetően a 810–820-as évek „polgárháborújának” eredményeként telepítettek át egy részt az Alsó-Donra, ahol a Szeverszkij Donyecen külön enklávét alkottak a 830-as évek elején.

Számunkra fontos, hogy Bíborbanszületett Konstantin kifejezetten „Keszi nemzetségről” beszél, nem pedig azonos nevű egyetlen uralkodóról. Következésképpen a nemzetség alapítójának eredete és élete legkésőbb a 8. század második felére – IX. század elejére tehető, ha már a IX. században létezett egy ilyen nevű nemzetség. Így József király levelének értelmezésében valószínűbb a „Keszi nemzetség országa” megoldás – hacsak nem a kaganátus VIII. századi szakaszára vonatkozik, amikor még maga az alapító is élhetett, akiről később az országot nevezték el, lakói pedig adót fizettek Kazáriának.

A kaszogok etnikai eredete

Bíborbanszületett Konstantin közlése alapján nem állapítható meg teljes bizonyossággal, hogy a „Keszi” megnevezés a kazárok három előkelő nemzetségé-

29 Пьянков, Тарабанов 2008, 275–295.

30 Lásd: Схатум 2002, 155; Аксенов 2005 362 stb.

nek valamelyikéhez tartozott-e, vagy inkább a hét ‘türk’ (magyar/ugor) csoport egyikét jelölte. A császár ugyanis az említett csoportokat egymás mellett, összefüggő felsorolásban említi, anélkül, hogy a közöttük lévő pontos viszonyrendszert kifejezetten tisztázná.³¹ A magyarországi helynévtanban ismertek olyan nevek, amelyeket a császár által említett nyolc nemzetség elnevezéseivel hoznak kapcsolatba. Néhány kutató ezeket többnyire magyar eredetűnek tartja³².

Ezek a középkori magyar írott forrásokban rögzített adatok nagymértékben megerősítik a császár közlését.

Vizsgáljuk meg közelebbről. A kontextusból úgy tűnik, hogy a forrásban „kavarok”-nak nevezett kazárokhoz három nemzetség tartozik a nyolcból; így öt a „türköké” (ugoroké, magyaroké). Konstantin megjegyzi: „Mivel pedig a háborúban a nyolc klán közül a legbátrabbnak mutatkoztak, és mivel ők vezettek a csatában, az első klánok közé emelték őket.”³³ Egy fejedelem (ἄρχοντα) van náluk, azaz a kabarok három törzsében (γενεαίς), aki máig is megvan³⁴. Ezután felsorolja mind a nyolc nemzetséget: „Első a kabaroknak a kazároktól elszakadt, előbb említett törzse, második a Nyekié, harmadik a Megyerié, negyedik a Kürtügyermatué, ötödik a Tarjáné, hatodik Jeneh, hetedik Kérié, nyolcadik Keszié”³⁵. A nevek alapján feltételezhető, hogy a magyar összetevőhöz a Megyeri, a Kürtügyermatu, feltehetően a Tarjan és a Jeneh sorolható. A türkökéhez a „kavarok” és feltehetően a Kéri.³⁶ Kérdéses marad a Nyeki és a Keszi.³⁷

31 DAI 1950, 174–175.

32 Шушарин 1997, 73; Fejérfpataki 1892, 55–62.

33 A görög szövegnek pontosabb fordítása volna: „az első klánoknak tekintették őket”.

34 DAI 1950, 174–175.

35 DAI 1950, 174–175.

36 Talán ‘fekete’ (*kara*); a magyar kutatásban általában egy másik török szóból (*kär* ‘óriás’) származtatják, de ugyanakkor a Keszi törzsnévnek is török etimológiát javasolnak (Németh 1930, 264–268., Gyóni 1943, 66–67.), a két javaslat azonban egymással nehezen egyeztethető össze.

37 A magyar kutatásban eléggé általános az a nézet, hogy a Nyeki és Keszi törzsek is a türkökhöz tartoznak, mivel a „kabarok törzse” alatt tulajdonképpen a három, a 39. fejezetben említett törzs együtt értendő. Ebben az esetben viszont megmagyarázandó, miért használ Konstantin világosan egyes számot. A görög eredeti szöveg (szó szerinti fordítása: „Első ez a fent nevezett, a kazároktól elszakadt kabar törzs...”) úgy is érthető, hogy a három kabar törzs közül csak egyikre vonatkozik.

A kontextus alapján valószínű, hogy az első három, „az elsők közé emelt” a kazár nemzetségekhez tartozik, köztük biztosan a kavarak, így mellettük a „Nyeki” és a „Megyeri” is. Ebben az esetben a fennmaradó öt a „türköké” (ugoroké, magyaroké), s így az általános felsorolásban szereplő nyolcadik „Keszti” is. Ha így van, akkor a hamvasztásos rítus hordozói (Kasza ország lakói, kaszogok) etnikailag ugorok (magyarok) voltak, akik jelentős mértékben „türkösdtek”, vagy a két etnikum kölcsönös integrációján mentek át.

Hasonló jelenséget ír le Konstantin a magyarok („türkök”) és az etnikai türkök („kavarok”, „kazárok”) között legalábbis a nyelv tekintetében. Ezzel összefüggésben elképzelhető, hogy az a kérdés, vajon etnikai értelemben kazárokról (etnikus türkről) vagy „türk”-ugorokról volt-e szó, nem bír különösebb jelentőséggel, ha figyelembe vesszük Bíborbanszületett Konstantin későbbi beszámolóját e két különböző etnikai csoport integrációjáról. Eszerint a kazár előkelők (feltehetőleg a kaganátus előkelőinek egyes tagjai által felvett judaizmus ellen) fellázadva a magyarokhoz menekültek,

„odamentek és a türkök (magyarok – R. Sz.) földjén, a besenyők (pesceneg) vidékén telepedtek le, baráti viszonyba kerültek, és kavaraknak nevezték magukat. Ennek következtében a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is”³⁸.

A fentiek alapján érdemes felidézni a szakirodalomban megfogalmazott nézeteket az északnyugati-kaukázusi (és a Szeverszkij Donyec-vidéki) kremációk népességének etnikai meghatározásáról. A kutatók szerint a halotthamvasztás hordozói: abazák³⁹, adigék⁴⁰, türkök⁴¹, ugorok⁴², türk nyelvű ugorok⁴³ vagy eredetileg

38 DAI 1950, 174–175.

39 Lásd: Алексеева 1971, 195–196.

40 Lásd: Панеш 1996, 71.

41 Lásd: Каминский 1993, 110; Зеленский, Пьянков 2006, 21.

42 Lásd: Михеев 1985, 23; Плетнева 1986, 43; Дмитриев 2003, 206.

43 Lásd: Тарабанов 1994, 58–59.

vegyes türk-ugor eredetűek⁴⁴. Vagyis az etnikai meghatározás jelentős vitát váltott ki. Nézetem szerint a vegyes türk-ugor eredet a leginkább elfogadható, ha az archeológiai analógiákat és a forrásokban követhető párhuzamokat együttesen vesszük figyelembe. Valószínű, hogy a vizsgált hamvasztások leletanyaga a két etnikai komponens (őstürk és ugor) nyelvi integrációját is tükrözi. Ugyanakkor a Keszi nemzetség eredendően talán inkább ugor, semmint türk lehetett.

Ezzel összefüggésben figyelemre méltó a XIX. századi magyar kutató, Besse János Károly megjegyzése (1829–1830). Azt írja (franciául), hogy

„ez a népes és bátor nemzet tíz köztársaságot vagy törzset alkot, az alábbiak szerint: 1. Notkaïtches (natuhajok); 2. Chapsouks (sapszugok); 3. Abatzaïks (abadzehek); 4. Psedouks (bzesdugok); 5. Oubighs (ubihok); 6. Hatiskaïs (hatukajok); 7. Kembouis (?); 8. Abazes (abazok); 9. Bezlémíés (beszlenejek), akik szintén a magyarok leszármazottjainak vallják magukat; 10. Koubertaïs (?)"⁴⁵.

Ugyanakkor írásában némi elfogultság figyelhető meg a magyar irányba⁴⁶.

Besse közlését kiegészíti F. D. de Montpéret megjegyzése, miszerint az adige nyelv „hasonlóságot mutat a szibériai vogulok és osztjákok nyelveivel"⁴⁷. Az adott helyhez fűzött megjegyzések szerint az abház–adige nyelvek a finn nyelvekkel való összehasonlítása csak a nyelvteremtő (glottogonikus) folyamat egységében értelmezhető⁴⁸. Hasonlóról számol be I. F. Blaramberg is: az adige nyelvben „észrevehető közelség van a finn gyökökhöz, főként a vogulok és a szibériai osztjákok gyökeihez. Ez a hasonlóság arra enged következtetni, hogy a cserkeszek, csakúgy mint a vogulok és osztjákok, közös eredetűek..."⁴⁹. Ám

44 Lásd: Новичихин 2000, 90–92; Носкова 2002, 177–179; Схатум 2008, 19.

45 Besse 1838, 380.

46 Például a szerző úgy vélte, hogy a karacsajok külsejükben nagyon hasonlítanak a magyarokra, és megjegyezte az adigék és a magyarok viselete közötti „hasonlóságot” is. Lásd: Besse 1838, 72, 77, 129.

47 Монпере 2002, 137, 163.

48 Адыги... 1974, 272.

49 Бларамберг 1999, 114.

e megállapítások nem önálló nyelvészeti vizsgálatokon alapulnak; Blaramberg feltehetően Montpérettől vette át az észrevételeket, ahogyan a kézírata nagy része is elődök – P. S. Pallas, S. M. Bronyevszkij, F. D. de Montpéret és a többiek – adataira támaszkodik.

Ismeretes, hogy a vogulok (manysi) és osztjások (hanti) a finnugor nyelvcsoporthoz tartoznak, és nyelvileg a legszorosabb rokonságban állnak a magyarokkal. Tekintetbe véve az itt tárgyalt kazár kori kremációkban megfigyelhető feltűnő ugor (magyar) nyomokat (lásd alább), a XIX. század első felének kutatói által jelzett adige-finnugor nyelvi hasonlóság talán nem teljesen alaptalan. Ugyanakkor egyik szerző sem nyelvész, megállapításaik felületesek, így az etnográfiai párhuzamok teljes bizonyossággal nem állíthatók párhuzamba a kazár kori Északnyugat-Kaukázus lakosságára vonatkozó régészeti és írott források adataival. Mindazonáltal valamilyen alapjuk talán van.

Ugyanezt az ugor komponenst az adigék etnogenézisében Han-Girej, az első cserkesz folklór- és néprajzkutató is említi, akinek megfigyelései cserkesz mondákból és egy névtelen szerző „fontos történeti forrásokra” alapozott kivonataiból származnak – talán ugyanattól a Besse János Károlytól, akivel személyesen is érintkezett. Han-Girej szerint „egyes cserkesz törzsek, a népmondák szerint, őslakosoknak tartják elődeiket..., azaz a ma általuk lakott vidék ősi lakóinak; ugyanakkor más [cserkeszföldi népek] elődeit jövevényeknek tartják, akik később csatlakoztak az előbbihez”⁵⁰. Hozzáteszi, hogy ez az adigék őseinek legősibb része⁵¹

„jelentős gyarapodást kapott a magyaroktól, és különösen a kazároktól, akiknek királysága három évszázadon át virágzott a Fekete-, a Kaszpi- és az Azovi-tenger között, és Cserkeszfölddel határos volt; a kazárok uralmuk alá hajtották az északi kaukázusi síkság cserkeszeit; ám a hegyi cserkeszek nem szenvedtek idegen iga alatt, így a hegyekbe menekült jövevények ott letelepedhettek, a bennszülöttekkel keveredve pedig idővel egy népet alkottak velük”⁵².

50 Хан-Гирей 2008, 130.

51 Han-Girej valamilyen okból ezt a „adigék őseinek legősibb részét” az alánokkal azonosítja.

52 Хан-Гирей 2008, 130–131.

Figyelemre méltó, hogy Han-Girej a „magyar és kazár gyarapodásról” szóló megállapításaira anélkül jutott, hogy ismerte volna a ma rendelkezésre álló régészeti anyagot és forrásokat – melyek bizonyos mértékig megerősítik az adige mondákból vett közléseit.

Ismeretes, hogy Han-Girej adatai Sz. Sz. Bogus művére támaszkodnak. Bogus így ír: „Három nemzetség, melynek a fője Kabarok néven ismert, összeküvést szőtt a (kazár kagán – R.Sz.) személye és a monarchikus kormányzat ellen... Harc bontakozott ki: ő (a ‘kazár kagán’ – R.Sz.) győztes lett...” – megjegyzi, hogy a kazárok elvesztették európai birtokaikat, és hogy

„a számos nemzetség közül egyesek Ázsiába, mások a Kaukázus hegyeinek lábához költöztek, ahol utódaik ma is élnek, kabardinok néven, ami ‘hegyi kabarokat’ jelent, vagyis a hegyek közelében lakókat. Néhány nemzetség az ugorokkal (akiket Bíborbanszületett Konstantin ‘türköknek’ nevez) egyesült”⁵³.

Látható, hogy Bogus véleménye Konstantin adataira támaszkodik. Az a verzió, hogy az adige-kabardinok a kazár kabaroktól származnak, összességében nem igazolható sem az írott, sem a régészeti forrásokkal; alighanem a „kabardin” név első elemének hangalaki hasonlóságán alapul. Mindenesetre a kabarok (kavarok) a magyarokkal (ugorokkal) együtt Délkelet-Európába távoztak, ott megtelepedtek és feloldódtak a feltehetően népesebb helyi, magyar nyelvű népességben. Mindazonáltal a XIX. századi szerzők – a bizánci császár adatai alapján – hangsúlyozták a türk (kazár) és ugor komponens integrációját, s ezt a jelenséget a kaukázusi szubsztrátumra is alkalmazták az adige mondák (Hán-Girej) alapján.

Régi megfigyelés, hogy a kazár kori északnyugati-kaukázusi hamvasztásos temetkezések rítusban és leletanyagban a Minuszinszki-medence úgynevezett csaatasz kultúrájának kremációival mutatnak párhuzamot⁵⁴. Ennek területe

53 Богуш 1806, 110–111.

54 Vö. pl.: Дмитриев 1978, 49; Дмитриев 1979, 56.

a VI–IXI. században az Óhaskasz államhoz tartozott, amely a VI. században jött létre, amikor „[a kirgizek] törzse keveredett a dinlinekkel”. A türk nyelvű kirgizek az alávett szamojéd, ugor és ket nyelvű csoportok feletti uralkodó arisztokráciává váltak⁵⁵. Az utóbbiak alatt feltehetően épp a „dinlineket” – Nyugat-Szibéria őslakosait – kell értenünk.

A „hjaszokról” szóló kínai forrásokban (Jia Hui műve alapján) erről a népességről így írnak: „Lakóik testalkata magas és nagy; vöröshajúak és zöldszeműek. A fekete hajúakat szerencsétleneknek tartják”, mivel Jia Hui műve szerint: ‘A fekete hajú és fekete szeműek Li Ling⁵⁶ utódai’. Ezért önelnevezésük ‘a duvej (főparancsnok, azaz Li Ling) leszármazottjai’⁵⁷. A korai középkori kirgizek hasonló leírását adja Gardízi is 1050–1053. körül: „A szláv eredet jelei még felismerhetők a kirgizek külsőjében, tudniillik a vörös haj és a fehér bőr”⁵⁸. I. L. Kizlaszov – Sz. J. Jahontov véleményével ellentétben – hangsúlyozza, hogy a Szudzsin-i felirat kontextusa kifejezetten az ellen szól, hogy az „Óhaskasz állam” alattvalói a szövegekben kirgiznek nevezték volna magukat⁵⁹. Ráadásul a Kazár Kaganátus korában a „kirgiz” nem monoetnikus terminus. L. R. Kizlaszov idézi a Ҳудūd al-‘Ālam adatait, amelyben a kirgizekhez olyan, alájuk rendelt, de nyelvük és eredetük szerint nem kirgiz törzsek (a Bajkál-vidéki kurükanok és a kekszím) tartoznak. „Nyilvánvaló, hogy az efféle forrásokban a kirgiz – politikai vagy földrajzi, pontosabban állami, de semmiképpen sem etnikai terminus.”⁶⁰

Ez a kevert nyugat-szibériai népesség ugyancsak elégette a halottjait. A már említett koraközépkori kínai szerző, Jia Hui megjegyzi, hogy a „hjaszok” „el-

55 Кызласов 1981, 46–52.

56 Li Ling a közép-kínai Han fejedelemség hadvezére volt, aki a Kr. e. I. század elején az ősi dinglingeknél töltött be helytartói tisztséget. Kr. e. 99-ben a hunok legyőzték és fogságba ejtették. A hun *shanyu* fejedelem, Qiedihou lányát feleségül adta Li Linghet, azt Youxiao fejedelmé emelte, és Hjasz birtokát adta neki, ahol Kr. e. 75-ben hunyt el. Részletesebben lásd: Кызласов 1984, 17–18.

57 Кюнер 1961, 55.

58 Гардизи 1966, 47.

59 A jegyzetben ehhez a közléshez a következő megjegyzés található: „A kínai feljegyzések szerint a kirgizek magas termetűek, vöröshajúak, rózsásarcúak és kékszeműek voltak. Mindez arra utal, hogy a kirgizek eredetileg nem türk népcsoportokhoz tartoztak”. Lásd: Кызласов 1992, 72.

60 Кызласов 1984, 64.

égetik a halottat”⁶¹. Ugyanezt írja a Ҳудӯд ал-‘Алам (982): „Ők (‘hırhızok’ – R. Sz.) a Tüzet tisztelik és a halottakat elégetik”⁶². Gardízi a XI. század közepén részletesebben ír: „A kirgizek, az indusokhoz hasonlóan, a halottakat elégetik, és azt mondják: ‘A Tűz a legtisztább dolog; mindaz, ami a tűzbe kerül, megtisztul: [így] a halottat a tűz megtisztítja a szennytől és a bűnöktől”⁶³.

Következésképp a VIII. század közepén – második felében a Nyugat-Kaukázusra érkező hamvasztásos rítus hordozói feltehetően már kevert népeiséget alkottak. Kétnyelvűek is lehettek (ugor és őstürk), hasonlóan a Konstantin által leírt IX–X. századi „kavarokhoz”⁶⁴. Elitjük – miközben tudatában volt az alávetett ugor lakossághoz fűződő rokonságnak – feltehetően emlékezett talán őtürk eredetére is. Még ilyen etnikai meghatározás mellett is szem előtt kell tartani, hogy a korai középkor őstürkjei nem azonosak a későbbi (kipcsak nyelvű) türkökkel – a modern turkológusok meghatározásával ellentétben⁶⁵. A VII–XI. században az őstürkök több, nyelvileg is különböző csoportból, törzsből és népből – finnugor, iráni és más elemekből – álltak. Sőt, egyes kortárs szerzők a „türk” („turk”) etnonimán például kizárólag ugorokat (magyarokat) is érthettek, nem pedig a szó szoros értelmében vett etnikai türköket⁶⁶. M. I. Artamonov megjegyzi:

„A magyarok elődei a Nyugati Türk Kaganátus részét képezték, és legfeljebb 631-ben szabadultak fel; ezután feltehetően a kazárok befolyási övezetébe tartoztak, ezért besorolásuk a kultúrába, amelyet a 7–11. században ‘türknek’ neveztek, teljesen indokolt, mivel ebben a korszakban a ‘türk’ terminusnak még nem volt nyelvi értelme”⁶⁷.

61 Кюнер 1961, 60.

62 Материалы... 1973, 42.

63 Гардизи 1966, 48.

64 DAI 1950, 174–175.

65 Кызласов 1992, 73.

66 Vö. pl.: DAI 1950, 170–175.

67 Артамонов 2001, 452, jegyz.

A források és a kutatók megállapításai szerint tehát a koraközépkori (pontosabban a VII–XI. századi) „türkök” nyelvileg, etnikai származásuk szerint, antropológiailag és kultúrájukban is különböztek egymástól; a terminus alatt ugor népek is érthetők voltak.

Az írott források adatait részben a régészet is megerősíti. A szaltovói időszak kremációinak női viseletében feltűnő elem a fésűs/csipkézett függők jelenléte számos temetőben: Gyurszo, Moldovanovszkij, Natuhajevszkij 1⁶⁸. Ez az elem a helyi népesség későbbi temetkezéseiben is követhető; egyszerűsödött formában megtalálható a modern adigék elődeinek temetőiben legalább a XIII. századig: pl. a Kabardinka település 9. kurgánjában⁶⁹, a Kedrovaja Roscsán⁷⁰ és más komplexumokban. Ismeretes, hogy ez a női viseletre jellemző részlet a VIII–X. században a finnugor, nem pedig a türk népesség sajátja⁷¹.

Másfelől azonban figyelembe kell venni, hogy a magyarok körében, különösen a honfoglalás időszakában a csontvázás temetkezés a jellemző rítus, nem a hamvasztás.

Az utóbbi években több olyan tárgyra hívták fel a figyelmet, amelyek a Nyugat-Kaukázuson magyar (ugor) jelenlétre utalhatnak. Például az Andrejevszkaja Scsel temetőben tarsolylemezhez hasonló előlap került elő, amely a IX–X. századi Kárpát-medencei magyar temetkezésekhez áll közel; párhuzamok mutathatók ki a szablyák és azok veretei, egyes övdísz típusok és a hajfonatrongok esetében is⁷². Ám e tárgyak többnyire lelőhely nélküli kontextusokból származnak, tehát nem hiteles régészeti feltárásokból.

Ugyanakkor a magyarokhoz közel álló temetkezési rítus néhány kazár kori csontvázás temetőben is megfigyelhető, mint például a Kazazovo 1, a Novovocsepsijszkij, amelyeket többnyire a bolgárokkal hoznak kapcsolatba⁷³. Ezekben

68 Дмитриев 2003, tábla 88, 42–44; Пьянков, Тарабанов 2008, 5, ábra 3–6.; Шишлов, Колпакова, Федоренко 2014, 7., 18. ábra.

69 Носкова 2010, 171, 19. ábra

70 Федоренко 2008.

71 Vö. pl.: Мажитов 1981, 49., 8. ábra; 50., 15–16. ábra

72 Новичихин, Лежак, Галл, Авар 2017, 202–217; **M. Lezsák et al. 2018, 143–168**; Новичихин, Лежак, Галл 2019, 246–254; Novicsihin et al. 2021, 147–168.

73 Тарабанов 1983, 148–155; Носкова 1990, 147–157.

a temetőben állatsontok is előfordulnak, rendszerint útravaló ételként (ló, sertés lábszárcsontja). A tájolás többnyire a keleti szektor felé mutat, de előfordul észak, északnyugat, ritkábban nyugat és délfelé is.

Sőt, a modern kutatások ezek etnikai értelmezését módosítják. V. A. Tarabanov felhívta a figyelmet a Kazazovo 1 temető vizsgált sírcsoportjának rítusbeli és leletanyag sajátosságaira: „A lábészelnél rendszerint áldozati étel maradványai fordulnak elő. A fegyverrel és lószerszámmal kísért temetkezésekben ez többnyire a ló combcsontja, másokban juh, szarvasmarha, sertés egyes csontjai”⁷⁴. Látványos példa a 106. „Z” sírban talált lócombcsont a Kazazovo 1 elit harcosának gazdag sírjában⁷⁵. Ezt a jegyet nem véletlenül emeljük ki. Néhány kutató felhívta a figyelmet arra, hogy például a ló combcsontjának jelenléte jellemző a Dél-Urál ugor-magyar népességére. J. A. Kruglov a Dél-Urál néhány temetkezésének rítusát és leleteit elemezve így foglalt állást:

„Noha Csman és Tamar-Utkül sírjai különböző típusú gödrökből állnak, de a nagy, magányos, csöves lócsontból álló speciális áldozati ‘rítus’ jelenléte mégis lehetővé teszi, hogy egy kultúrkörhöz soroljuk őket, és a kusnarenkovói-karajakupovói kör emlékeihez kössük. E sírok temetési szertartásának számos sajátossága csak ily módon magyarázható. Így a kusnarenkovói-karajakupovói népességnél megfigyelték, hogy a ló maradványait nem közvetlenül a sírba, hanem attól bizonyos távolságra helyezték el. ... Nyilvánvaló, hogy a Dél-Urál sztyeppéi a kusnarenkovói-karajakupovói kör [az ugor-magyarok] lakóterületéhez tartoztak. ... „A szerző ezt követően meglátásait így foglalta össze: „... a VIII–IX. századi, ugor-magyaroknak tulajdonítható temetkezések elkülönítését folytatni kell. Az ilyen komplexumok azonosításának ismérveit legalább a csöves comb- vagy felkarcsontról álló magányos lóáldozati oltár jelenlétével szükséges bővíteni”⁷⁶.

74 Тарабанов 1983, 150–151.

75 Пьянков, Схатум, Полицын 2023, 1., 37. ábra

76 Круглов 2019, 212.

Ezek alapján és az analógiák fényében feltételezhető, hogy a Kazazovo 1 temető korai csoportjában nem bolgárok, hanem ugor-magyarok, illetve kevert népesség nyugszik. A Dél-Urál és az Északnyugat-Kaukázus csontvázas temetkezéseiben megfigyelhető rítusbeli hasonlóság a magyarok nyugatra vándorlásának útvonalát is jelezheti – többek között az Északnyugat-Kaukázuson át.

Az írott forrásokban, a régészeti leletanyagban, a helynevekben és a hagyományokban megfigyelhető számos párhuzam lehetővé teszi annak megállapítását, hogy a VIII–X. században az ugor elem jelen volt az Északnyugat-Kaukázus népességében.

Összegzőképpen: a magyar nyom – a Nyugat-Kaukázus emlékanyagában – kétségtelenül létezik. A nyitott kérdés az, milyen mértékben és mennyire volt jelentős? A további feltárások valószínűleg választ adnak rá.

Felhasznált irodalom

- Гардизи 1966.** Абу Саид Гардизи: Украшение известий / Перевод В.В. Бартольда // Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью в 1893–1894 гг. Сочинения. В 9-и томах. М., 1966. Т. IV.
- Адыги... 1974.** Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII–XIX вв. / Составление, редакция переводов, введение и вступительные статьи к текстам В.К. Гарданова. Нальчик, 1974.
- Алексеева 1971.** Алексеева, Е.П.: Древняя и средневековая история Карачаево-Черкесии. М., 1971.
- Армарчук 2003.** Армарчук, Е.А.: Историографический очерк // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV–XIII века. М., 2003.
- Артамонов 2001.** Артамонов, М.И.: История хазар. СПб., 2001.
- Besse 1838.** Jean-Charles de Besse : *Voyage en Crimée, au Caucase, en Géorgie, en Arménie, en Asie-Mineure et à Constantinople, en 1829 et 1830,...* Paris, 1838.
- Бларамберг 1999.** Бларамберг, И.Ф.: Историческое, топографическое, статистическое и военное описание Кавказа. Нальчик, 1999.
- Богуш 1806.** Богуш, С.С.: История о Таврии. СПб., 1806.

- Васильевский 1909.** Васильевский, В.Г.: Труды. СПб., 1909. Т. II. Вып. 1.
- Гадло 1979.** Гадло, А.В.: Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. Л., 1979.
- DAI 1950.** *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása; a görög szöveget kiad. és magyarra ford.* Moravcsik Gyula. Budapest, Közoktatásügyi Kiadóváll., 1950.
- Джигунова 2000.** Джигунова, Ф.К.: Западное Предкавказье в IV–IX вв.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. СПб., 2000.
- Джигунова 2003.** Джигунова, Ф.К.: К вопросу об этнической принадлежности раннесредневековых погребений с сожжениями в Западном Предкавказье // Степи Евразии в древности и средневековье. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Михаила Петровича Грязнова. СПб., 2003. Кн. II.
- Дмитриев 1978.** Дмитриев, А.В.: К вопросу об этнической принадлежности трупосожжений конца VIII – начала IX века в районе Новоросийска-Геленджика // VIII «Крупновские чтения». Нальчик, 1978.
- Дмитриев 1979.** Дмитриев, А.В.: Могильник эпохи переселения народов на реке Дюрсо // Вып. 158. КСИА. М., 1979.
- Дмитриев 2003.** Дмитриев, А.В.: Могильник Дюрсо – эталонный памятник древностей V–IX вв. // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV–XIII вв. М., 2003.
- Gyóni 1943.** Gyóni Mátyás: *A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei.* M. Kir. Pázmány Tudományegyetem, Budapest, 1943.
- Монпере 2002.** Дюбуа де Монпере, Фредерик: Путешествие вокруг Кавказа, у черкесов и абхазов, в Колхиде, Грузии, Армении и Крыму. Нальчик, 2002. Т. 1.
- Зеленский, Пьянков 2006.** Зеленский, Ю.В., Пьянков, А.В.: Тмутараканские князья: Исторические портреты // Кубанский сборник: сборник научных статей по истории края. Краснодар, 2006. Т. 1 (22).
- Каминский 1993.** Каминский, В.Н.: Военное дело алан Северного Кавказа // Древности Кубани Черноморья. Краснодар, 1993.
- Kapitánffy 1999.** Kapitánffy István: Konstantinos magyarokra vonatkozó tudósításának forrásai. *Antik Tanulmányok* 43. (1999) 283–285.

- Круглов 2019.** Круглов, Е.В.: Выбор в пользу угро-мадьяр: Тамар-Уткуль (курган № 3) и Яман // Из истории народов Северного Кавказа. Ставрополь, 2019. Вып. 11.
- Кызласов 1981.** Кызласов, Л.Р.: Древнехакасская культура чаатас VI–IX вв. // Степи Евразии в эпоху средневековья. М., 1981.
- Кызласов 1984.** Кызласов, Л.Р.: История Южной Сибири в средние века. М., 1984.
- Кызласов 1992.** Кызласов, И.Л.: Об этнонимах хакас и татар и слове хоорай (ответ оппонентам) // Этнографическое обозрение. 1992. № 2.
- Кюннер 1961.** Кюннер, И.В.: Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. М., 1961.
- Lezsák et al. 2018.** Lezsák, G. M - Novichikhin, A. M. - Gáll, E.: The analysis of the discoid braid ornament from Andreyevskaya Shhel (Anapa, Russia) (10th century). *Acta Archaeologica Carpathica* 53. 2018, 143–168.
- Мажитов 1981.** Мажитов, Н.А.: Курганы Южного Урала VIII – XII вв. М., 1981.
- Материалы... 1973.** Материалы по истории киргизов и Киргизии / Перевод З.Н. Ворожейкиной. М., 1973.
- Михеев 1985.** Михеев, В.К.: Подонье в составе Хазарского каганата. Харьков, 1985.
- Németh 1930.** Németh Gyula: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. MTA, Budapest, 1930.
- Новичихин 2000.** Новичихин, А.М.: Анапский район в средние века // Очерки по истории Анапы. Анапа, 2000.
- Новичихин, Лежак, Галл, Авар 2017.** Новичихин, А.М., Лежак, Г., Галл, Э., Авар, А.: Фрагмент лицевой пластины поясной сумки из могильника Андреевская щель. Размышления в связи с распространением поясных сумок на территории Восточной Европы и Карпатского бассейна // VII «Анфимовские чтения» по археологии Западного Кавказа. Социально-экономическое развитие населения Западного Кавказа в древности в средневековье: Материалы международной археологической конференции (г. Краснодар, 31 мая – 2 июня 2017 г.). – Краснодар: ИП Смородин, 2017, 202–217.

- Новичихин, Лежак, Галл 2019.** Новичихин, А.М., Лежак, Г., Галл, Э.: Параллели между находками из могильника Андреевская щель близ Анапы и материалами Карпатского бассейна X века // IX «Анфимовские чтения» по археологии Западного Кавказа. Проблемы исследования древних и средневековых поселений и могильников Западного Кавказа. К 110-летию со дня рождения Н.В. Анфимова: Материалы международной археологической конференции (г. Анапа, 29–31 мая 2019 г.). Краснодар: ИП Смородин Е.В., 2019, 246–254.
- Novicsihin, M. Lezsák, Gáll 2021.** A. Novicsihin, M. Lezsák G., Gáll E.: Az Anapa melletti Andrejevszkaja scsel 10. századi leleteinek Kárpát-mendencei párhuzamai. In.: Ephemera Hungarologica 2021, 147–168.
- Носкова 1990.** Носкова, Л.М.: Средневековые погребения Нововочепшицкого могильника // Древние памятники Кубани. Краснодар, 1990.
- Носкова 2002.** Носкова, Л.М.: К вопросу об этническом составе Закубанья в эпоху раннего средневековья // Материальная культура Востока. М., 2002. Вып. 3.
- Носкова 2010.** Носкова, Л.М.: Средневековый могильник в поселке Кабардинка близ Геленджика (по материалам раскопок 1990 года) // Материальная культура Востока. М., 2010.
- Панеш 1996.** Панеш, Э.Х.: Этническая психология и межнациональные отношения. Взаимодействие и особенности эволюции (на примере Западного Кавказа). СПб., 1996.
- Плетнева 1986.** Плетнева, С.А.: Хазары. М., 1986.
- Пьянков 2001.** Пьянков, А.В.: Касоги-кашаки-казахи письменных источников и археологические реалии // МИАК. Краснодар, 2001. Вып. 1.
- Пьянков, Схатум, Полицын 2023.** Пьянков, А.В., Схатум, Р.Б., Полицын, Е.Б.: Погребение 10 «запад» могильника «Казазово-1» в Адыгее // Воинские традиции в археологическом контексте: от позднего Латена до позднего Средневековья. Материалы Международной научной конференции памяти Анатолия Николаевича Кирпичникова и к 20-летию основания семинара «Военная археология» (с 2021 г. Научно-ис-

следовательский центр «Военная археология»). Тула. 24–28 ноября 2021 г. Тула, 2023 г.

Пьянков, Тарабанов 2008. Пьянков, А.В., Тарабанов, В.А.: Кремационные погребения Кубани и Подонья Салтовского времени: опыт сопоставления // Древности Юга России. М., 2008.

Схатум 2002. Схатум, Р.Б.: О некоторых этнических названиях адыгов в прошлом // Историко-археологический альманах. Армавир; М., 2002. Вып.8.

Схатум 2008. Схатум, Р.Б.: Военное дело адыгов в средние века (вторая половина VIII – XVII вв.): Дис. ... канд. ист. наук. Майкоп, 2008.

Тарабанов. Тарабанов, В.А.: Средневековый могильник у а. Казазово // Историческая этнография. Вып. II.

Тарабанов 1994. Тарабанов, В.А.: Кремационные погребения VIII–X вв. на территории Краснодарского края и их этническая принадлежность // XVIII «Крупновские чтения» по археологии Северного Кавказа. Кисловодск, 1994.

Федоренко 2008. Федоренко, Н.В.: Об археологических раскопках 19 курганов курганного могильника и поселения на территории пансионата «Кедровая роща» в пос. Кабардинка по ул. Дообская в г. Геленджике Краснодарского края в 2007 г. // Архив НИМЗ НА-8295/1-3. 2008.

Хан-Гирей 2008. Хан-Гирей: Записки о Черкесии. Нальчик, 2008.

Шишлов, Колпакова, Федоренко 2014. Шишлов, А.В., Колпакова, А.В., Федоренко, Н.В.: Грунтовой могильник «Натухаевский 1» (вторая хронологическая группа, погребения IX в.) // IV «Анфимовские чтения» по археологии Западного Кавказа: Западный Кавказ в контексте между народных отношений в древности средневековье. Материалы международной археологической конференции (г. Краснодар, 28–30 мая 2014 г.). Краснодар, 2014.

Шушарин 1997. Шушарин В.П.: Ранний этап этнической истории венгров. Проблема этнического самосознания. М., 1997.